

رسالة محمد

دانشگاه سям نور

بخش ادبیات و زبان‌های خارجی
مرکز تحصیلات تکمیلی

رساله:

برای دریافت درجه دکتری تخصصی (Ph.D)
رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

**بررسی و تحلیل درون‌مایه‌های شعر عصر مشروطه
(ایرج میرزا، عارف، بهار، فرخی یزدی و عشقی)**

استاد راهنما:

دکتر فاطمه کوپا

استاد مشاور اول:

دکتر مهدی خادمی کولایی

استاد مشاور دوم:

دکتر حسن بستاک

نگارش

صفا تسلیمی

شهریور ۱۳۹۲

اینجانب صفا تسلیمی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۳ مقطع دکتری تخصصی رشته زبان و ادبیات فارسی گواهی می‌نمایم چنانچه در رساله خود از فکر، ایده و نوشته دیگری بهره گرفته‌ام با نقلقول مستقیم یا غیرمستقیم منبع و مآخذ آن را نیز در جای مناسب ذکر کرده‌ام. بدیهی است مسئولیت تمامی مطالبی که نقل قول دیگران نباشد بر عهده خویش می‌دانم و جوابگوی آن خواهم بود.

نام و نام خانوادگی دانشجو

صفا تسلیمی

اینجانب صفا تسلیمی دانشجوی ورودی سال ۱۳۸۳ مقطع دکتری تخصصی رشته زبان و ادبیات فارسی گواهی می‌نمایم چنانچه بر اساس مطالب رساله خود اقدام به انتشار مقاله، کتاب و ... نمایم ضمن مطلع نمودن استاد راهنما، با نظر ایشان نسبت به نشر مقاله، کتاب و ... به صورت مشترک و با ذکر نام استاد راهنما مبادرت نمایم.

نام و نام خانوادگی دانشجو

صفا تسلیمی

کلیه حقوق مادی مترتب از نتایج مطالعات، آزمایشات و نوآوری ناشی از تحقیق موضوع این رساله متعلق به دانشگاه پیام نور می‌باشد.

یکشنبه مورخ ۱۴/۰۷/۱۳۹۲

تُؤَدِّمُ قَدِيمًا بِهٖ هَمْسِرًا فِدَاكَارِمًا
كِهٖ دَرِ طَوَّلِ مَدَّتِ تَحْصِيلِ بِهٖ مَنِ قُوَّتِ قَلْبِ
بَخْشِيدِ
وَ يِگَانِهٖ فِرْزَنْدَمِ مَبِينِ
كِهٖ جَوِي نَدَهٗي عِلْمِ وَ مَعْرِفَتِ اسْتِ

سپاس‌گزاری

نخست حمد و سپاس بیکران خداوند عالم را که توفیق انجام این تحقیق بر من ارزانی داشت و سپس قدردانی از فرزانه‌گانی که قدم به قدم با راهنمایی‌های ارزشمندشان مرا مورد لطف و منت خود قرار دادند.

نویسنده‌ی پایان‌نامه بر خود فرض می‌داند از استاد گران‌قدر و فاضل سرکار خانم دکتر فاطمه کوپا که با صبر و حوصله‌ی فراوان و دقت و نکته‌سنجی‌های بی‌دریغ راهنمایی این رساله را به عهده داشته است، **تشکر** نماید که اگر سعه صدر ایشان نبود انجام این کار میسر نمی‌شد.

سپاس فراوان از استاد ارجمند جناب آقای دکتر مهدی خادمی کولایی که دانسته‌ها و رهنمودهای بی‌دریغ ایشان روشنگر نگارش این نوشته شد.
سپاس بی‌دریغ از استاد گرامی جناب آقای دکتر حسن بساک که در نگارش و تنظیم این رساله از مشاوره و رهنمودهای‌شان بهره‌مند گشته است.

نگارنده همچنین از تمام استادانی که در دوره‌ی تحصیل خود از دانش و معرفت آن‌ها بهره‌جسته، فروتنانه قدردانی می‌نماید.
امید است در سایه‌ی الطاف الهی، پیوسته جامعه‌ی اسلامی از فیض‌بخشی اهل دانش بهره‌مند باشد.

چکیده

انقلاب مشروطیت در تاریخ ایران بعد از اسلام از مهم‌ترین رویدادهای اجتماعی و سیاسی است که ادبیات را در گذر تاریخی خود دستخوش تحول نموده است. در این راستا شعر فارسی به تبعیت رخدادهای سیاسی - اجتماعی زمانه از مدیحه‌های مکرر بازگشت ادبی به شعری تبدیل شد که در خدمت مطالبات اجتماعی قرار گرفت و مضامینی چون آزادی، ناسیونالیسم (ملت‌باوری)، زن و حجاب، تجدد و مدنیت غربی و انتقاد از نظام استبدادی و استعماری شالوده‌ی اندیشه‌های سیاسی - ادبی شاعران شد. بررسی و تحلیل چنین مفاهیمی در دیوان اشعار شاعران مشروطه‌خواه این دوره و بازتاب درون‌مایه‌های متفاوت هدف این پژوهش بوده است.

رساله حاضر با روش تحلیلی و توصیفی در چهار فصل به بررسی شاعران مورد نظر می‌پردازد. نگارنده در این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که ایرج‌میرزا در قالب طنز، ضد جهل و خرافات مذهبی برخاسته، منادی تجدد و تحول می‌گردد. عارف در غزل، تصنیف و اشعار وطنی، ندای وطن، آزادی‌طلبی و ملت‌باوری سر می‌دهد. بهار نام‌آورترین شاعر این دوره در حوزه‌ی زبان و اندیشه، قصیده را جولانگاه مفاهیم شعری زمانه چون آزادی، وطن و استبدادستیزی می‌نماید. عشقی شاعر نوگرا و منتقد بی‌پروا به مدد تفکرات آنارشیستی، نسخه‌ی خون‌بازی خود را تجویز می‌کند و فرخی، شاعر آزادی و عدالت، گرایش به ادبیات کارگری را شالوده‌ی مبارزات سیاسی خود قرار می‌دهد. بیشترین میزان بازتاب محتوایی مفاهیم در شعر شاعران مذکور نیز به ترتیب عبارت بوده است از انتقاد، وطن، ملت و آزادی.

کلیدواژه‌ها: بررسی و تحلیل، درون‌مایه، شعر مشروطه، ایرج‌میرزا، عارف، بهار، فرخی‌یزدی و عشقی.

عنوان..... صفحه

مقدمه..... ۱

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله ۴

۲-۱- سوال‌های اصلی تحقیق..... ۴

۳-۱- فرضیات تحقیق..... ۴

۴-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق..... ۵

۵-۱- پیشینه‌ی تحقیق..... ۵

۶-۱- اهداف تحقیق..... ۸

۷-۱- روش تحقیق..... ۸

فصل دوم: مبانی نظری تحقیق (درون‌مایه، مشروطه و تحولات ادبی)

۱-۲- درون‌مایه (theme) چیست؟..... ۱۱

۱-۱-۲- درون‌مایه‌های فکری و ادبی..... ۱۲

۲-۲- ظل‌اللهی و سیر حکومت در تاریخ ایران تا دوره مشروطه..... ۱۳

۳-۲- معنی و ریشه‌شناسی واژه‌ی مشروطه..... ۱۷

۱-۳-۲- مشروطیت: جنبش یا انقلاب..... ۱۹

۲-۳-۲- زمینه‌های خیزش، عوامل بیداری..... ۲۰

۳-۳-۲- عوامل ناکامی انقلاب مشروطه..... ۲۴

۴-۲- درآمدی بر شعر و ادب مشروطه..... ۲۶

۱-۴-۲- پیشگامان و نظریه‌پردازان ادب مشروطه..... ۲۷

۲-۴-۲- تحولات ادبی در عصر مشروطه..... ۲۹

۱-۲-۴-۲- غزل و استichاله در مضمون..... ۳۲

۲-۲-۴-۲- عناصر فرهنگی و تکنولوژی در شعر..... ۳۴

۳-۲-۴-۲- مفاهیم متغیر از نظر شاعران مشروطه‌خواه..... ۳۵

۱-۳-۲-۴-۲- وطن..... ۳۶

۲-۳-۲-۴-۲- آزادی..... ۳۹

۳-۳-۲-۴-۲- ملت و دولت، قشون ملی..... ۴۱

فصل سوم: بررسی و تحلیل درون‌مایه‌های شعر شاعران عصر (میشج‌مروطه‌عارف، بهار، عشقی، فرخی یزدی)

بخش اول: تحلیل درون‌مایه‌های شعری در دیوان ایرج‌میرزا

- ۴۶..... ۱-۱-۳- شرح احوال و آثار ایرج‌میرزا
- ۴۹..... ۱-۱-۱-۳- گذری بر اشعار ایرج‌میرزا
- ۵۱..... ۲-۱-۳- تحلیل درون‌مایه‌ها و موضوعات شعری
- ۵۲..... ۱-۲-۱-۳- انتقاد
- ۵۳..... ۱-۱-۲-۱-۳- شکوه از شاعران مشروطه: بهار و عارف
- ۵۴..... ۲-۱-۲-۱-۳- انتقاد از سلاطین و شخصیت‌ها احمدشاه، وثوق‌الدوله و شیخ‌فضل‌الله نوری
- ۵۷..... ۳-۱-۲-۱-۳- انتقاد از توده‌های مردم، کم‌فروشی، زور و فساد
- ۵۹..... ۴-۱-۲-۱-۳- انتقاد از اوضاع کشور و صدارت قوام
- ۶۲..... ۵-۱-۲-۱-۳- انتقاد از رسوم کهن، قمه‌زنی، شیخ و صوفی‌گری
- ۶۴..... ۶-۱-۲-۱-۳- انتقاد از مردم تهران و تمجید از خراسان
- ۶۵..... ۲-۲-۱-۳- وطن
- ۶۷..... ۳-۲-۱-۳- آزادی
- ۶۸..... ۱-۳-۲-۱-۳- قرارداد استعماری ۱۹۰۷ (موافقت‌نامه روس و انگلیس)
- ۶۹..... ۲-۳-۲-۱-۳- زن و حجاب
- ۷۳..... ۱-۲-۳-۲-۱-۳- زن، عشق و آموزش
- ۷۶..... ۴-۲-۱-۳- اخذ تجدد و مدنیت غرب
- ۷۸..... ۵-۲-۱-۳- ادبیات کارگری
- ۸۰..... ۶-۲-۱-۳- قانون اساسی و احزاب
- ۸۱..... ۷-۲-۱-۳- مدح امیر نظام، ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌میرزا
- ۸۲..... ۸-۲-۱-۳- مرثیه دره‌المعالی، کلنل
- ۸۴..... ۹-۲-۱-۳- باور دینی، شیعه‌گری و تأویل‌گرایی
- ۸۵..... ۱۰-۲-۱-۳- سایر درون‌مایه‌ها (درون‌مایه‌های فرعی)
- ۸۵..... ۱-۱۰-۲-۱-۳- مادر، نوزاد
- ۸۷..... ۲-۱۰-۲-۱-۳- مدح مولای متقیان
- ۸۸..... ۳-۱۰-۲-۱-۳- مرثیه: امام حسین (ع)

- ۸۸.....۱-۳-۱۰-۲-۱-۳- جعفرقلی میرزا (فرزند شاعر).....
- ۸۹.....۴-۱۰-۲-۱-۳- خوشباشی و اغتنام فرصت، استغناطلبی، سعدی و شیراز.....
- ۹۰.....۵-۱۰-۲-۱-۳- نصیحت به پادشاه و کودک.....
- ۹۱.....۶-۱۰-۲-۱-۳- وصف.....
- ۹۱.....۱-۶-۱۰-۲-۱-۳- توصیف بامداد.....
- ۹۳.....۲-۶-۱۰-۲-۱-۳- وصف تریاک و مذمت شراب.....
- ۹۳.....۷-۱۰-۲-۱-۳- سیاست‌زدگی، فخرفروشی شاعر (مفاخره).....
- ۹۵.....۸-۱۰-۲-۱-۳- تجدد ادبی (انقلاب ادبی).....
- بخش دوم: تحلیل درون مایه‌های شعری در دیوان عارف قزوینی.....
- ۹۹.....۱-۲-۳- شرح احوال و زندگی عارف.....
- ۱۰۲.....۱-۱-۲-۳- گذری بر شعر عارف، عارف و تصنیف.....
- ۱۰۴.....۲-۲-۳- تحلیل درون‌مایه‌های شعری.....
- ۱۰۴.....۱-۲-۲-۳- انتقاد.....
- ۱۰۵.....۱-۱-۲-۲-۳- انتقاد از اشخاص.....
- ۱۰۵.....۱-۱-۱-۲-۲-۳- وثوق و قرارداد ۱۹۱۹، محمدعلی شاه و به توپ بستن مجلس، رضاشاه.....
- ۱۰۹.....۲-۱-۱-۲-۲-۳- مدارس، قوام‌السلطنه، احمدشاه و قاجاریه.....
- ۱۱۱.....۳-۱-۱-۲-۲-۳- ظل‌السلطان و نابودی ابنیه تاریخی، ارشدالدوله.....
- ۱۱۲.....۴-۱-۱-۲-۲-۳- بهار در آینه‌ی توهم شاعر، نسیم شمال و خرنامه.....
- ۱۱۳.....۲-۱-۲-۲-۳- سلسله‌ی قاجار و تنفر عارف، مجلس شورا و وکلا.....
- ۱۱۵.....۳-۱-۲-۲-۳- ستیز با زاهد و شیخ.....
- ۱۱۵.....۲-۲-۲-۳- وطن و ناسیونالیسم.....
- ۱۲۰.....۳-۲-۲-۳- آزادی و شاخه‌های آن (حجاب، بیان، احزاب).....
- ۱۲۲.....۱-۳-۲-۲-۳- آزادی و مشروطه، مشروطه مقابل استبداد.....
- ۱۲۳.....۴-۲-۲-۳- جمهوریت، ترفندی مقابل استبداد قاجاریه.....
- ۱۲۴.....۵-۲-۲-۳- ملت و عید خون.....
- ۱۲۷.....۶-۲-۲-۳- ادبیات کارگری.....
- ۱۲۸.....۷-۲-۲-۳- عرب ستیزی، روزنامه و دارالفنون.....

- ۱۲۸.....۳-۲-۲-۸- واقعه‌ی تبریز و اعدام ثقه‌الاسلام
- ۱۲۹.....۳-۲-۲-۹- مدح و ستایش (سیدضیاء، شیخ محمد خیابانی، سیدحسن تقی‌زاده)
- ۱۳۱.....۳-۲-۲-۱۰- عارف و مرثیه کلنل
- ۱۳۲.....۳-۲-۲-۱۱- سایر درون‌مایه‌ها (درون‌مایه‌های فرعی)
- ۱۳۲.....۳-۲-۲-۱۱-۱- علم در آینه اندیشه عارف
- ۱۳۲.....۳-۲-۲-۱۱-۲- بنالشکوی
- بخش سوم: تحلیل درون‌مایه‌های شعری در دیوان ملک‌الشعرا بهار.....**
- ۱۳۵.....۳-۳-۱- مختصری بر احوال و آثار ملک‌الشعرا بهار
- ۱۳۸.....۳-۳-۲- تحلیل درون‌مایه‌ها و موضوعات شعری
- ۱۳۸.....۳-۲-۱- وطن
- ۱۴۳.....۳-۲-۲- آزادی
- ۱۴۸.....۳-۲-۲-۱- زن و حجاب
- ۱۵۲.....۳-۲-۳- انتقاد
- ۱۵۳.....۳-۲-۳-۱- انتقاد از شخصیت‌ها
- ۱۵۳.....۳-۲-۳-۱-۱- محمدخان درگاهی، ناصرالملک، کسروی
- ۱۵۵.....۳-۲-۳-۲- محمدعلی‌شاه، حاکم مستبد و احمدشاه
- ۱۶۰.....۳-۲-۳-۱-۳- سردار سپه (رضاشاه)، جمهوریت
- ۱۶۲.....۳-۲-۳-۱-۳-۱- مخالفت با رضاشاه و انزوای سیاسی بهار
- ۱۶۵.....۳-۲-۳-۲- دیدگاه مذهبی (احتیاط‌کاری در قصاص، قمه‌زنی در تعزیه)
- ۱۶۷.....۳-۲-۳-۳- اوضاع عمومی جامعه، عوام و کج‌فهمی آنان
- ۱۷۰.....۳-۲-۳-۴- مجلس، وکلا و انتخابات
- ۱۷۱.....۳-۲-۳-۴-۱- ثقل و ریاکاری در انتخابات (مجلس چهارم و چهاردهم)
- ۱۷۳.....۳-۲-۳-۵- دادرسی و بربریت عصر پهلوی، خفقان پهلوی و سیاست‌ستیزی بهار
- ۱۷۵.....۳-۲-۳-۶- روس و انگلیس دو قدرت استعماری
- ۱۷۵.....۳-۲-۳-۶-۱- به توپ بستن حرم امام رضا (ع) و انتقاد از استعمار روس
- ۱۷۷.....۳-۲-۳-۶-۲- استعمار و قرارداد ۱۹۱۵، ۱۹۰۷. قرارداد ۱۹۱۹ و سکوت بهار
- ۱۸۲.....۳-۲-۳-۷- جنگ جهانی اول و هواخواهی متحدین

- ۱۸۳..... انتقاد از نظمیه ۸-۳-۲-۳-۳
- ۱۸۳..... مدح و ستایش ۴-۲-۳-۳
- ۱۸۴..... ستایش از شخصیت‌ها ۱-۴-۲-۳-۳
- ۱۸۴..... مظفرالدین‌شاه: امضاگر مشروطه، احمدشاه ۱-۱-۴-۲-۳-۳
- ۱۸۶..... رضاشاه و رندی بهار در ستایش، محمدرضا شاه پهلوی ۲-۱-۴-۲-۳-۳
- ۱۹۰..... ستارخان، سردار اسعد، سپهدار: فاتحان تهران ۳-۱-۴-۲-۳-۳
- ۱۹۲..... وثوق‌الدوله: دوست سیاستمدار، قوام‌السلطنه و فردوسی ۴-۱-۴-۲-۳-۳
- ۱۹۵..... ستایش آذربایجان و فتنه پیشه‌وری ۲-۴-۲-۳-۳
- ۱۹۶..... بچدد طلبی ۵-۲-۳-۳
- ۱۹۸..... مشروطه و روزنامه‌نگاری بهار در بیداری ۶-۲-۳-۳
- ۲۰۱..... سقوط قاجار و دیکتاتور پهلوی ۷-۲-۳-۳
- ۲۰۲..... توصیف بهار در زندان (حبسیه) ۸-۲-۳-۳
- ۲۰۶..... مرثیه: خیابانی، ایرج میرزا و عشقی ۹-۲-۳-۳
- ۲۰۷..... سایر درون‌مایه‌ها (درون‌مایه‌های فرعی) و گونه‌های مضمونی ۱۰-۲-۳-۳
- ۲۰۷..... طنز و مطایبه، شکوه از حق ۱-۱۰-۲-۳-۳
- ۲۱۰..... مرثیه: صبوری (پدر بهار) و پروین ۲-۱۰-۲-۳-۳
- ۲۱۰..... مذمت تهران (شهر آشوب) و صف ساقی، می و مغلی‌باقی‌نامه) وصف طبیعت..... ۳-۱۰-۲-۳-۳
- ۲۱۳..... فخر فروشی شاعران (مفخره)، گلایه و بث الشکوی..... ۴-۱۰-۲-۳-۳
- ۲۱۶..... وحدت اسلام درون‌مایه‌های دیگر..... ۵-۱۰-۲-۳-۳
- بخش چهارم: تحلیل درون‌مایه‌های شعری در دیوان فرخی یزدی**
- ۲۱۹..... گذری بر زندگی و آثار فرخی یزدی ۱-۴-۳
- ۲۲۱..... تحلیل درون‌مایه‌های شعری ۲-۴-۳
- ۲۲۲..... وطن ۱-۲-۴-۳
- ۲۲۶..... انتقاد ۲-۲-۴-۳
- ۲۲۶..... انتقاد از شخصیت‌ها ۱-۲-۲-۴-۳
- ۲۲۶..... وثوق‌الدوله، قوام‌السلطنه، سردار سپه ۱-۱-۲-۲-۴-۳
- ۲۲۸..... منصور (وزیر عدلیه)، ضیغم‌الدوله، مدرس، احمدشاه ۲-۱-۲-۲-۴-۳

- ۲۳۰..... ۳-۴-۲-۲-۲- انتقاد از وکیل، حکومت و ملت
- ۲۳۲..... ۳-۴-۲-۲-۳- انتقاد از جهل و رشوه‌گیری
- ۲۳۳..... ۳-۴-۲-۳- ادبیات کارگری
- ۲۳۶..... ۳-۴-۲-۴- آزادی
- ۲۴۱..... ۳-۴-۲-۵- انقلاب
- ۲۴۳..... ۳-۴-۲-۶- قانون و عدالت
- ۲۴۶..... ۳-۴-۲-۷- انتخابات، ملت
- ۲۴۹..... ۳-۴-۲-۸- مشروطه، سیاست
- ۲۵۱..... ۳-۴-۲-۹- خفقان سیاسی و زندانی شدن شاعر(حبسیه)
- ۲۵۳..... ۳-۴-۲-۱۰- مرثیه و مدح
- ۲۵۴..... ۳-۴-۲-۱۱- سایر درون‌مایه‌ها و گونه‌های مضمونی
- ۲۵۴..... ۳-۴-۲-۱۱-۱- ترکیب‌های نو و عناصر فرنگی
- ۲۵۵..... ۳-۴-۲-۱۱-۲- فخر فروشی شاعر (مفاخره)، استغناطلبی
- ۲۵۶..... ۳-۴-۲-۱۱-۳- جنگ روس و ژاپن
- بخش پنجم: تحلیل درون‌مایه‌های شعری در دیوان میرزاده عشقی .....
- ۲۵۹..... ۳-۵-۱- گذری بر زندگی و آثار عشقی، عشقی و نوآوری‌ها
- ۲۶۴..... ۳-۵-۲- تحلیل درون‌مایه‌های شعری
- ۲۶۴..... ۳-۵-۲-۱- انتقاد
- ۲۶۵..... ۳-۵-۲-۱-۱- انتقاد از شخصیت‌ها
- ۲۶۶..... ۳-۵-۲-۱-۱-۱- قوام، مدرس، وثوق و قرارداد ۱۹۱۹
- ۲۷۲..... ۳-۵-۲-۱-۱-۲- یعقوب‌انوار، ضیاءالواعظین و هزلیات اشخاص دیگر
- ۲۷۴..... ۳-۵-۲-۱-۱-۳- وحید دستجردی، شیخ ممقانی
- ۲۷۶..... ۳-۵-۲-۱-۲- انتقاد از گروه‌های اجتماعی، وکلای ملت و ارکان دولت
- ۲۷۸..... ۳-۵-۲-۱-۳- انتقاد از ملت
- ۲۷۹..... ۳-۵-۲-۱-۴- انتقاد از انتخابات فرمایشی مجلس چهارم
- ۲۸۱..... ۳-۵-۲-۱-۵- الحاد و شکوه
- ۲۸۳..... ۳-۵-۲-۲- وطن (با نگاهی به منظومه رستاخیز شهرياران ایران)

۲۸۸.....	۳-۲-۵-۳- ناسیونالیسم و حجاب (با نگاهی به منظومه کفن سیاه)
۲۹۳.....	۴-۲-۵-۳- عشقی و جمهوریت
۲۹۹.....	۵-۲-۵-۳- انقلاب و عید خون
۳۰۱.....	۶-۲-۵-۳- ایده‌آل (سرود شکست مشروطه)
۳۰۶.....	۷-۲-۵-۳- مدح و ستایش: نظام‌السلطنه مافی، سیدضیا
۳۰۸.....	۸-۲-۵-۳- خفقان سیاسی و زندانی شدن عشقی
۳۰۸.....	۹-۲-۵-۳- سایر درون‌مایه‌ها و گونه‌های مضمونی
۳۰۸.....	۱-۹-۲-۵-۳- نارضایتی از خلقت خود، عشقی و طلب مرگ
۳۰۹.....	۲-۹-۲-۵-۳- شکوه از روزگار
۳۱۰.....	۳-۹-۲-۵-۳- ستایش فردوسی
۳۱۰.....	۴-۹-۲-۵-۳- فخرفروشی در شاعری (مفاخره)، مبارزه با سنت و استغناطلبی
۳۱۲.....	۵-۹-۲-۵-۳- وصف طبیعت
۳۱۲.....	۶-۹-۲-۵-۳- نوگرایی ادبی (با نگاهی به برگ باد برده)
	فصل چهارم: نتیجه‌گیری و پیشنهاد
۳۱۵.....	نتیجه‌گیری
۳۱۹.....	پیشنهاد
۳۲۰.....	منابع

مقدمه:

شاعران زبان فارسی از ابتدای پیدایش شعر فارسی، کلام خود را مطابق مقتضیات زمان به گوهر مضامین سیاسی، اجتماعی، توصیفی، انتقادی و مدحی می‌آراستند. هر چه این مضامین با روح شعری که شاعر بر آن بود شعر خود را در آن حیطه بسراید هماهنگ‌تر و متناسب‌تر بود به همان اندازه جایگاه ارزشمندتری در حوزه نقد ادبی می‌یافت، چنان‌که فردوسی با مضامین حماسی در شاهنامه، سعدی با درونمایه‌های تربیتی، مولانا با درونمایه‌های عرفانی و حافظ با مضامین انتقادی آمیخته به طنز و پیام‌های عاشقانه عارفانه مناسب با نیازهای دوره‌ی خود، ارج و منزلت بیشتری در حوزه شعر و ادب یافتند.

ایرج میرزا، عارف قزوینی، ملک‌الشعرا بهار، فرخی یزدی و میرزاده عشقی از چهره‌های شعری دوره مشروطه‌اند که عمر شاعری آنان با حوادث و رخداد‌های آن دوره پیوند خورده است. آنان فرزندان زمان خود بودند که نیازهای اجتماعی عصر بیداری را به گونه‌ای شایسته درک کرده با روشن‌بینی در اشعار خود منعکس نمودند و از خواسته‌های طیف مختلف جامعه با زبانی ساده و موثر سخن گفتند. ارجمندی این شاعران در مردمی بودن و صداقت و صمیمیت گفتار آنان است. در کوران حوادث سیاسی زمانه، آزادی‌خواهی، وطن‌دوستی، قانون و عدالت، انتقادهای اجتماعی، مبارزه با استبداد و استعمار از اهم مفاهیمی بود که جوهر اصلی اندیشه‌های شعری آنان را شکل می‌داد. شاعرانی که حتی پس از استقرار مشروطه در مبارزه با سنت‌های منحط و فاصله‌های طبقاتی کوشیدند و بیش از دیگران به آزادی، وطن‌خواهی و مسایل مربوط به آن توجه کردند. در سویی دیگر انقلاب مشروطیت از رویدادهای بسیار مهم سیاسی-اجتماعی یک‌صد سال اخیر است که جامعه ما را در مسیری متفاوت با گذشته قرار داد؛ به طوری که تأثیرات این رویداد تحت هیچ شرایطی کشور ما را رها نکرد. در این جستار مطالب مذکور و نیز اندیشه تحول‌خواهیهای سیاسی آنان انگیزه‌های شد تا ضمن انتخاب و معرفی پنج شاعر آزادی، درون‌مایه‌های شعری آنان مورد بررسی قرار گیرد.

این رساله در چهار فصل تنظیم یافته است: فصل نخست «کلیات تحقیق» است که شامل بیان مساله، سوالات و فرضیات پژوهش، روش، پیشینه و اهداف تحقیق است. فصل دوم «تعاریف و مبانی نظری تحقیق» است که شامل تعریف درون‌مایه، مشروطه و گذری بر تحولات ادبی و مفاهیم متغیر در اندیشه آن شاعران است. فصل سوم «بررسی و تحلیل درون‌مایه‌های شعر شاعران» که شامل پنج بخش است. در هر بخش اهم درون‌مایه‌های شعری شاعران به صورت

جداگانه مورد تحلیل قرار می‌گیرد. در این بخش‌ها درون‌مایه‌های اصلی چون وطن، ملت، آزادی و انتقادات اجتماعی از لحاظ محتوایی در کنار درون‌مایه‌های دیگر چون مفاخره، وصف و استغناطلبی آمده است. نحوه انتخاب و اولویت‌بندی مضامین در فصل سوم پایان‌نامه از دو جنبه بوده است: نخست اهمیتی که در بعد محتوایی از دیدگاه شاعران مذکور داشتند و دوم از آن جهت که آن گونه مضامین جزو آرمان و اهداف مشروطه قرار گرفته بود. طبعاً ترتیب بیان مضامین شعری شاعران در فصل سوم رساله نسبت به شاعر دیگر ممکن است متفاوت باشد. ترتیب ذکر شاعران در فصل سوم پایان‌نامه نیز بر مبنای تاریخ حیاتشان بوده است نه بر مبنای ارزش و جایگاه شاعری و تأثیری که در موقعیت‌های سیاسی مختلف در تحقق آرمان مشروطه داشته‌اند. لذا ایرج میرزا و عارف از آن جهت که تولدشان زودتر از بهار، فرخی یزدی و عشقی بوده، مقدم آمده است. در فصل چهارم رساله نگارنده به نتیجه‌گیری از بازتاب مفاهیم در شعر شاعران مذکور پرداخته است.

در پایان ذکر این نکته ضروری است که ملاک کار نگارنده در این پژوهش فقط «دیوان اشعار» شاعران مذکور بوده است. امید است با بررسی درون‌مایه شعر انقلاب مشروطه از نگاه پنج شاعر آزادی (ایرج میرزا، عارف، بهار، فرخی یزدی و عشقی) دریچه‌ای برای تعمق و تأمل بیشتر در درک مفاهیم میهن‌پرستی و شناخت اصالت و هویت ایرانی گشوده شود.

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مساله:

ادبیات مشروطه موضوعی گسترده و پردامنه است و تحلیل درون‌مایه‌های فکری و ادبی شاعرانی چند از این دوره فصلی مشبع را به خود اختصاص می‌دهد. بدیهی است شاعران این دوره به‌عنوان روایتگران روح‌مانه، موضوعات سیاسی و اجتماعی برآمده از جنبش مشروطه‌خواهی را در شعرشان انعکاس داده، در تهییج افکار انقلابی نقش‌آفرین بودند.

تحلیل درون‌مایه‌های فکری و ادبی شاعران این دوره، علاوه بر این که درک بهتری از اهداف و آرمان‌های مشروطه‌خواهان را امکان‌پذیر می‌سازد، زمینه‌ی شناخت تحولات شکلی و محتوایی شعر را که سرانجام با ظهور نیما کامل شد، میسر می‌سازد. پژوهش حاضر بر آن است تا با تعمق در افکار و اندیشه‌های سیاسی و ادبی ایرج‌میرزا، عارف، بهار، فرخی یزدی و عشقی مضامین اصلی اشعار این دوره را مورد بررسی قرار داده، مفاهیم متفاوت شعری در اندیشه شاعران مذکور را روشن سازد و ضمناً گذری بر تحولات ادبی اشعار برزخی در حوزه‌ی شکل و محتوی نماید.

۱-۲- سوال‌های اصلی تحقیق

۱-۲-۱- مضامین و تم‌های اصلی شعر دوره‌ی مشروطه چیست؟

۱-۲-۲- آیا دیدگاه‌ها و دریافت‌های ادبی و سیاسی شاعران نسبت به درون‌مایه‌های شعر

این دوره یکسان بوده است؟

۱-۲-۳- آیا جنبش مشروطه در تحولات ادبی معاصر نقش‌آفرین بوده است؟

۱-۳- فرضیه‌های تحقیق:

۱-۳-۱- مضامین وطن، ملت، آزادی و انتقاد تم‌های اصلی شعر این دوره بوده است؟

۱-۳-۲- دیدگاه‌ها و دریافت‌های ادبی و سیاسی شاعران نسبت به درون‌مایه‌های شعر این

دوره در مواردی متفاوت بوده است.

۱-۳-۳- جنبش مشروطه در تحولات ادبی معاصر نقش‌آفرین بوده است

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت و ضرورت پژوهش در این حوزه از آن جهت است که این تحقیق می‌تواند پیش‌زمینه و مقدمه‌ای برای رساله‌ها و پژوهش‌های گسترده‌تر و دقیق‌تر همچون «تاریخ فرهنگ عصر مشروطیت» گردد.

به نظر می‌رسد یافتن چرایی فرآیندها و خواسته‌هایی چون «آزادی‌خواهی، استقلال‌طلبی، ناسیونالیسم و...» در پس چنین تحقیقاتی روشن شود. طبیعی است که بار اصلی تحولات سیاسی، اجتماعی و ادبی هر دوره‌ای بپ عهده‌ی ادبیات نهاده شده است، مسئولیت این مهم، در دوره‌ی مشروطیت در نتیجه‌ی حکومت استبدادی و استعماری، سنگین و طاقت‌فرسا می‌نمود؛ ولی ادبیات مشروطه با دلیری و جسارت خود این بار سنگین را متحمل گشته که ثمرات آن در لابه لای آثار و نوشته‌های این عصر مشهود و در حکم مقدمه و پیش‌زمینه‌ی تحولات در حوزه‌ی فرهنگ و ادب فارسی است. برای نمونه صادق هدایت که به واقع سبکی نو را در نثرش می‌توان مشاهده کرد خود از آستین نثر جمال‌زاده بیرون آمده است و جمال‌زاده خود ثمره‌ی مشروطیت بود. همچنین در نظم، تحولات سبکی را که شاعران مشروطه‌خواهی چون ایرج‌میرزا، عشقی، دهخدا و ابوالقاسم لاهوتی آغازگر آن بوده‌اند، در مکتب نیمایی تحت عنوان «شعر نو» می‌توان جستجو نمود.

شاعران و نویسندگان مشروطه به‌عنوان حلقه‌های برزخی تحولات شگرف ادبی قرار گرفته‌اند که در شکل و قالب شعر جرقه‌های رهایی از قالب‌های دست و پا گیر کلاسیک را زده‌اند و در محتوا و درون‌مایه‌های شعری، تحول‌گرایی را با تکیه بر دگرگونی‌های سیاسی و ادبی غرب و با پشتوانه‌ی محکم اندیشه‌های روشنفکران و منتقدان ادبی پیش از مشروطه شکل بخشیدند.

۱-۵- پیشینه‌ی تحقیق

در زمینه‌ی «تاریخ عصر مشروطیت» منابع و مآخذ زیادی وجود دارد. نویسندگانی که به بررسی تاریخی زوایای پیدا و پنهان عصر مشروطه پرداخته‌اند که معرفی همه‌ی آنها از حوصله‌ی این مقال خارج است. از مهم‌ترین آن می‌توان به «تاریخ مشروطه ایران» اثر احمد کسروی اشاره کرد که در آن رویدادهای ایران از آغاز جنبش مشروطه‌خواهی تا آمدن سپاهیان روس به آذربایجان بیان می‌شود. آشنایی او به زبان‌های مختلف و مطالعه پژوهش غربیان و مهم‌تر از همه شاهد و ناظر بودنش بر اوضاع عصر مشروطه سبب گردید با امانت و صراحت، وقایع یکی از

درخشان‌ترین دوره‌های تاریخی ایران را بنویسد. از منابع بنیادین تحلیل و شناخت و ارزیابی مشروطه، ساختارهای اجتماعی و انحطاط و سقوط آن می‌توان به آثار ماشاالله آجودانی از جمله «مشروطه‌ی ایرانی» او و مشروطه‌شناس بزرگ فریدون آدمیت و آثار او از جمله «ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران» اشاره نمود و از کتاب های دیگر که درباره ادبیات دوره مشروطه می‌باشد می‌توان به آثاری چون «جویبار لحظه‌ها، از صبا تا نیما، ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت و تجدد ادبی در دوره‌ی مشروطه» اشاره کرد. در ضمن پایان‌نامه‌ای با عنوان «اشعار دینی و انقلابی در عصر مشروطه» به وسیله‌ی عبدالله نصرتی نگارش یافت که نویسنده نگرش فکری و جریان‌های دینی شاعران دوره‌ی مشروطه را در ترازوی نقد تحلیلی خود قرار داده است.

مقالاتی نیز درباره‌ی ادب مشروطه و تحلیل درون مایه‌های شعر شاعران مورد نظر نگارش یافت؛ از اهم آن‌ها در بعد محتوایی و جایگاهی که در بطن رساله داشته‌اند می‌توان به آثار زیر اشاره نمود:

- ۱- «مقایسه مفاهیم وطن و آزادی در غزلیات پنج شاعر آزادی» نگارش محمود صادفزاده (۱۳۹۰) فصلنامه اندیشه‌های ادبی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، سال سوم از دوره جدید، شماره ۱۰ می‌باشد. نویسنده در آن مقاله به تجزیه و تحلیل کموبیش متفاوت درون مایه های آزادی و وطن در اشعار ایرجمیرزا، عارف، بهار، عشقی و فرخیزدی پرداخته مضامین وطن، آزادی و آزادی زنان را در شعر و اندیشه آنان به صورت کمی سنجش و ارزیابی مینماید.
- ۲- «وطن در شعر مشروطه» نوشته ناصر نیکوبخت و غلامعلی زارع (۱۳۸۵) از مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال چهاردهم، شماره ۵۴ می‌باشد. نگارندگان مقاله وطن را در دو دوره‌ی قبل و بعد از اسلام مورد بررسی قرار می‌دهند. بر پایه یافته‌های آن تحقیق، مفهوم وطن در شعر مشروطه با گذشته متفاوت است و مرکب از مولفه‌هایی چون «دگرگون شدن نقش مردم در حکومت، تعلقات خاکی و نژادی و هویت ایرانی» با همه شئون آن می‌باشد.
- ۳- «بررسی بازتاب عشق به وطن در شعر بهار و ابراهیم توقان»[□] از علی سلیمی و پیمان صالحی (۱۳۹۰) فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، سال چهارم، شماره ۱۵ است که نگارندگان ضمن بیان تحریک حس وطن‌دوستی و تکیه بر ملی‌گرایی به منظور خلق روحیه پایداری در مردم به وجوه اشتراک فراوان اشعار میهنی دو شاعر چون نکوهش بی‌تفاوتی مردم و تشویق آنان

[□] - شاعر معاصر فلسطین که اسطوره‌ی وطن‌پرستی در ادبیات مقاومت آن کشور بود.

به مبارزه، در هم آمیختن گرایش‌های ملی با باورهای دینی، دعوت به اتحاد و همبستگی، ابداع و نوآوری در بیان اشعار ملی و مسایل دیگر می‌پردازند.

۴- «تحلیل مقایسه‌ی مضامین برجسته شعر فرخی یزدی و عارف‌قزوینی» اثر یدالهش بهمنی مطلق و علی پورطریفی (۱۳۹۱)، ادبیات پارسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره ۲ میباشد که نگارندگان در آن مقاله به بیان مضمون اشعار دو شاعر بر محور آزادی، وطن، دفاع از طبقه رنجبر و انتقاد اجتماعی می‌پردازند؛ سپس نقاط اختلاف و اشتراک اندیشه‌های دو شاعر برجسته عصر مشروطه را در موضوعاتی چون آزادی، وطن، انتقاد از عملکرد دستگاه‌های دولتی، عشق و اسطوره همراه با شواهد شعری آن‌ها بررسی می‌کنند.

۵- «بازتاب حضور سیاسی بیگانگان در دیوان محمدتقی بهار» نوشته‌ی غلامعلی فلاح (۱۳۸۳)، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال دوازدهم، شماره ۴۷ است که نگارنده در آن مقاله به بررسی واکنش و دیدگاه شاعر نسبت به معاهدات سیاسی در دوره‌ی قاجار، جنگ‌های بین‌المللی و روابط ایران با کشورهای بیگانه می‌پردازد.

۶- «میرزاده عشقی و رمانتیسیم انقلابی» نوشته‌ی مسعود جعفری (۱۳۸۳)، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم، سال دوازدهم، شماره ۴۷ است که نگارنده در آن مقاله به صورت مبسوطی ضمن پرداختن به تجدد ادبی، جلوه‌های رمانتیسیم انقلابی و اجتماعی را در آثار عشقی به ویژه در منظومه‌ی «سه تابلو مریم» بررسی می‌نماید.

۷- «میرزاده عشقی و مسأله تجدد» نگارش علی محمدی (۱۳۸۶) از فصلنامه «پژوهش زبان و ادبیات فارسی» است نویسنده در آن مقاله ضمن بیان رویکردهای متناقض عشقی که نمایانگر عرصه‌ای سراسر تخریب، انقلاب‌گری و خونریزی است، به ابعاد تجددگرایی او می‌پردازد.

۸- «اندیشه تاسیس دولت مقتدر مرکزی پس از انقلاب مشروطیت» نگارش محسن خلیلی و عباس کشاورز شکری (۱۳۸۶) از مجله دانش سیاسی است که نگارنده نگرش سیاسی بهار را مبنی بر ایجاد دولت مقتدر و پیدایش دیکتاتوری غم‌خوار با گذری بر زمینه‌های تاریخی پیدایش این تفکر مورد توجه قرار می‌دهد.

۹- «نگرش دینی شاعران دور مشروطه» نوشته محمد غلامرضایی و زهره ملاکی (۱۳۸۹) از فصلنامه «پژوهش زبان و ادبیات فارسی» شماره ۱۶ است که نویسندگان ضمن پرداختن به اختصاصات مدرنیته، تجدد و مشروطه به ارزیابی دیدگاه‌های روشنفکران نسبت به جایگاه دین در عصر تجدد پرداخته، ارتباط آن دو را بررسی می‌نمایند.